

УДК 343.9:343.341(477)

І.М. РИЖОВ, канд. юрид. наук, Національна академія Служби безпеки України,

В.Н. КУБАЛЬСЬКИЙ, канд. юрид. наук, Інститут міжнародних відносин Національного авіаційного університету

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТЕРОРОГЕННОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ ТА ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Ключові слова: тероризм, теророгенність, соціальні системи, причини, умови, віктимність

Тероризм став одним із найнебезпечніших явищ у житті світового співтовариства. Новітня історія свідчить про його активізацію, що породжує масові людські жертви, недовіру, ненависть і відверту ворожнечу між соціальними групами. Суспільство, яке страждає від проявів тероризму, вимушене створювати систему протидії, яка передбачає комплекс політичних, правових та інших заходів. Розробка ефективної стратегії управління процесом протидії тероризму повинна спиратися на достатньо серйозний теоретичний фундамент спеціальних досліджень у цій сфері. Така позиція знаходить своїх прибічників не лише серед фахівців-терорологів (В.В. Крутов, В.О. Глушков, В.П. Ємельянов, В.А. Ліпкан та ін.). Вона цілком поділяється і дослідниками теоретичних аспектів боротьби зі злочинністю (І.М. Даньшин, В.С. Зеленецький, А.Ф. Зелінський, О.Я. Светлов, В.П. Тихий, В.Я. Тацій, С.С. Яценко та ін.). Тільки комплексний науковий підхід може гарантувати суспільству ефективне вирішення цієї достатньо складної і багатогранної соціальної проблеми. Очевидно, що кожний науковий результат повинен, без сумніву, містити в собі практичну спрямованість на пошук і реалізацію оптимальних шляхів, засобів та можливостей боротьби з терористичною діяльністю з метою захисту національних

інтересів і забезпечення державної безпеки України. Потреби практичного формування комплексної системи заходів протидії тероризму в Україні спонукають до активізації наукових розробок з дослідження як самого феномена тероризму (поняття, витоків, причин функціонування та соціальної бази), особливостей його проявів у різних країнах, так і, що найбільш важливо, вивчення, узагальнення і використання досвіду боротьби з цим явищем. Тому мета статті полягає в комплексному аналізі причин і умов, що обумовлюють виникнення тероризму і визначають його поширення та розвиток.

Багатостадійний процес зародження, формування та розвитку тероризму або теророгенез (від латинської терор – страх, від грецької генез – походження) – це сукупність історичних, соціальних, юридичних, кримінологічних та інших процесів, що відбуваються в суспільстві, які визначають походження та історико-еволюційне формування тероризму. Базовим у понятійному апараті теророгенезу є поняття теророгенності, тобто спроможності соціума до використання насильства як форми вирішення конфлікту.

Теророгенність виникає в результаті детермінації (модуляції) умов виникнення і протікання конфлікту (теророгенних факторів) специфічними умовами соціального середовища. Вивчення та опис умов переростання конфлікту в терор має принципове значення при вирішенні проблеми його попередження. Відомо, що суспільства зі стійкою системою внутрішніх і зовнішніх відносин менше схильні до проявів тероризму. Стійкі соціальні системи становлять інтерес для терористів в основному як об'єкт тероризму, тобто як жертва. Очевидно, джерела тероризму необхідно шукати в суспільствах, що знаходяться в стадії переходу від одного стійкого стану до іншого. При цьому не має значення, у якій сфері суспільних відносин відбувається зміна – політичній, економічній або духовній.

Сучасні дослідники виділяють три групи причин і умов, що визначають виникнення та

існування тероризму в сучасному світі [1]. Прийнято вважати першою передумовою кризові процеси, що відбуваються в багатьох розвинених країнах і породжувані ними революційні процеси. Вважається, що тероризм – це зручний інструмент боротьби з прогресивними та опозиційними силами, а також незручними політичними режимами. Слід при цьому звернути увагу на те, що незалежно від обраного підходу до явища, яке досліджується, акти тероризму визнаються ефективним насильницьким методом, способом дій, тактикою, засобом вирішення різноманітних конфліктів, інструментом досягнення різнопланових цілей, в тому числі, для здобуття влади та грошей. Як впливає із запропонованого В.Є. Петрищевим визначення тероризму в контексті його розгляду як соціально-політичного явища, тероризм – це метод (спосіб) управління поведінкою людей у вигідному для терористів напрямку з метою досягнення певних цілей [2, с.11]. Як специфічний метод управління поведінкою суб'єктів, до яких висуваються вимоги, розглядає це явище А.І. Долгова [3, с.102]. В.А. Ліпкан розглядав тероризм і як засіб управління сучасною цивілізацією в умовах глобалізації [4, с.118–127]. Зазначені передумови тероризму не дають повної картини цього складного явища.

Соціальна трансформація неможлива без тимчасової руйнації згоди, що вже є певним конфліктом. Характеризуючи поведінку періоду соціальних змін, Т. Шибутані звертає увагу на утворення груп, чий погляд на світ відрізняються від еталонних. Суспільства, що змінюються, зазвичай плюралістичні. У масових суспільствах усі, крім «ізолюваних» людей, беруть участь більш ніж в одному соціальному світі. Людина починає гостро усвідомлювати різницю між соціальними світами, коли перед нею висуваються іноді протилежні вимоги, які одночасно задовольнити неможливо [5, с.474–450]. При дослідженні таких конфліктів соціологи використовують поняття «маргінальної» людини.

Вперше поняття маргінальності було введено Р. Парком при дослідженні міжетнічних конфліктів. На мікросоціологічному рівні маргінальними вважаються люди, які знаходяться на межі між двома або більше соціальними світами, але не приймаються жодним з них як повноправні члени [6, с.345–392]. Дилема, що стоїть перед людиною в маргінальній позиції, полягає в тому, що незалежно від того, як вона вчинить, хтось буде незадоволений.

При вивченні кризової свідомості виходять насамперед із того, що різноманітні невротичні симптоми, які обумовлюють соціальні конфлікти в перехідному суспільстві, є результатом перетину суто індивідуального та суспільного [7, с.208]. Висновок Е. Бріксона про те, що «не можна розділяти кризи ідентичності в індивідуальному житті і сучасні кризи в історичному розвитку» [8, с.23], стимулює поєднання макро- та мікросоціологічних підходів при вивченні конфліктно-невротичних станів.

Е. Дюркгейм у свою чергу вважав «аномію» умовою, при якій не існує згоди щодо норм. Аномія є характерною рисою для людей із маргінальним статусом. Ймовірність конфліктів на міжособистісному рівні в людей з маргінальним статусом зростає. При цьому ймовірність завершення будь-якого конфлікту із застосуванням насильства також зростає. Люди з маргінальним статусом іноді намагаються викликати в інших повагу за допомогою невротичних зусиль, компульсивної відданості якимось цілям, які вони розглядають як найважливіші [5, с.490]. Об'єднання таких індивідуумів навколо ідеї зміни існуючого порядку можливо не тільки в умовах маргінального суспільства, проте маргінальність суспільства може стати умовою, що стимулює крайнощі у розв'язанні соціальних конфліктів.

Розглядаючи зріз соціуму в будь-якій площині, наприклад у площині суспільно-політичних або економічних відносин, завжди можна виділити стійкі соціальні групи.

На загальному фоні стійких соціальних груп завжди виділяються маргінальні, тобто такі, що з певних причин виділені зі складу стійких соціальних груп, але не досягли рівня (статусу) стійких. Як правило, перехідний або маргінальний статус – це становище тимчасове, але іноді достатнє для провокації соціальної катастрофи.

З погляду макросоціології існують соціальні групи, яким притаманні властивості маргінальності: стан перехідного періоду, пов'язаний з кризою, відсутність згоди у виборі подальшого шляху розвитку, невпевненість у стосунках з оточуючими, і як наслідок – несприйняття як повноправного партнера, переоцінка власних можливостей, ставка на силу у розв'язанні конфліктів.

Класична типологія тероризму [9] припускає наявність тероризму політичного, державного, військового, релігійного, корисливого, кримінального, націоналістичного, ідеалістичного (коли терористичний акт відбувається заради перебудови світу), партизанського. Узагальнюючим для всіх видів тероризму є те, що рушійною силою, замовниками і виконавцями терористичних акцій є соціальні системи або їхні елементи, що мають статус маргінальних.

Отже, можна припустити, що маргінальність є необхідною умовою вирішення будь-якого соціального конфлікту з використанням насильства, а ступінь маргінальності визначає рівень теророгенності.

У рамках соціальної системи існує нерівність. Соціальна стратифікація – це диференціація і нерівність людей у соціальній групі за певним критерієм, диференціація і нерівність соціальних прошарків і груп у соціальній системі [10, с.202]. Поняття стратифікації відноситься як до самого процесу диференціації, так і до його результату. Стратифікація – це об'єктивне явище, вона існує в будь-якій соціальній групі і виражає одну зі сторін процесу групової самоорганізації. Еволюція самоорганізації є першоосновою конфлікту, отже стратифікація – це необхідна умова

конфлікту. Наслідки конфлікту на ґрунті стратифікації як правило носять кримінальний характер. Існують чотири головних виміри стратифікації – прибуток, влада, освіта (культура) і престиж, а також чотири основних типи соціальної стратифікації – рабство, касти, стани та класи.

Ступінь напруженості у вимірах визначається дистанцією між вищим і нижчим рівнем в кожному вимірі. Прагнення перекроїти соціальну структуру суспільства, піднімаючи на вершину піраміди одних і опускаючи інших, складає суть соціального конфлікту, і як наслідок, за певних умов, породжує насильство, що, у більшості випадків, виражається у виді терору або тероризму.

«У соціальному розумінні, – наголошує В.Ф. Антипенко, – тероризм виражає різнобічні конфліктні ситуації, які виявляються в соціальному житті (політичні, релігійні, націоналістичні, етнотериторіальні, загальнокримінальні тощо)» [11, с.44]. На сучасному етапі тероризм як явище міжнародного характеру детермінується переважно соціально-економічною поляризацією, міжцивілізаційними суперечностями, протистоянням між розвинутою Північчю та відсталим Півднем, боротьбою за ресурси та території, бідністю, що витікає з нерівності і користується потужною культурно-етнічною підтримкою, спирається на значні території і маси людей [12, с.492–493].

На багатьох міжнародних конференціях, що проводилися під егідою ООН, неодноразово акцентувалась увага на необхідності збільшення допомоги найбіднішим державам з метою недопущення перетворення їх в осередки тероризму. ООН у своїх численних резолюціях констатувала існування тероризму, який походить від злиднів, безвиході, бід та відчаю, які примушують деяких людей до терору в цілях радикальних змін для груп населення чи народів, яких утискують.

Вимушеним у цьому зв'язку видається використання маргіналами-людьми (соціальними групами) та маргіналами-державами в

умовах тріумфування моралі безвиході терористичного методу дій як засобу соціальної рівноваги. Тероризм як спосіб дій в сучасних умовах відзначається своєю «ефективністю» (наявність успішних прецедентів), доступністю (посягання на ні в чому не винних людей, які не мають відношення до суті конфлікту), масштабністю і наявністю певної соціальної підтримки. Терористичні акти, які застосовуються в ході терористичного конфлікту (тероризму), з одного боку, роблять співставними можливості розвинутих держав і держав третього світу у боротьбі за відстоювання своїх інтересів в процесі світового розвитку.

Особливістю сучасного періоду є те, що суспільство, у якому культивувалася ідея загальної рівності, домінували приписувані статуси (номенклатура), поступово поступається місцем суспільству, у якому головну роль стали відігравати статуси, яких потрібно досягти. Цей процес іноді має явно виражену агресивну спрямованість.

Стабілізатором суспільства є середній клас. Чим він чисельніший, тим менше ймовірність того, що суспільство будуть стрясати революції, міжнаціональні конфлікти та соціальні катаклізми [10, с.212]. Середній клас розводить два полюси – бідних і багатих та не дає їм зіткнутися. Середній клас сучасної України тільки зароджується. В Україні сформувався вищий клас власників, що складає від 3 до 5 % усього населення, і утворилися соціальні низи суспільства, рівень життя яких знаходиться за межею бідності. Інше джерело поповнення вищого класу – «ділки» тіньової економіки. Середина соціальної піраміди майже вільна.

Слід вказати на ще одну необхідну умову виникнення тероризму – високий ступінь соціальної мобільності. Маргінальність і стратифікація характеризують статику стану досліджуваних об'єктів соціуму – соціальних систем. У вивченні закономірностей виникнення тероризму визначальну роль грають динамічні характеристики, які описують

швидкість зміни стійкої рівноваги в системі. Генератором таких змін, які надають абсолютну енергію для всіх типів трансформацій соціуму, є ідея.

С.О. Єфіров вважав «ідейний абсолютизм» основним мотивом тероризму. У цьому випадку – це ідея абсолютної істини, «залізні» переконання у володінні єдиною, вищою і остаточною істиною, унікальним рецептом порятунку свого народу, групи або навіть людства [9, с.253]. Ю.М. Антонян, у якості одного з основних мотивів тероризму розглядав потяг окремих людей до смерті заради фетишу [9, с.257]. Проте не всі терористи є самогубцями, а самопожертва заради ідеї – це одна з характерних рис фанатизму.

Конкретною ідеєю, яку схвалюють і підтримують маси, є віра – просте бездоказове визнання істинності того або іншого явища, наприклад, існування вищої сили, абсолютної справедливості або зміни якісного стану суспільства. Як правило, це ідея соціальної справедливості [13, с.76–99].

Ідеї перебудови світового порядку хвилювали багатьох і в усі часи, реалізацією деяких з них була змова, що по суті є проектом створення соціального конфлікту, спрямованого на певний результат. Змовники «ринуться підпорядкувати собі весь світ і створити цілком новий порядок, у якому вони будуть займати ключові позиції і безроздільно панувати. При цьому важливо, що цей порядок буде прямо протилежним тому, що існує зараз, або який був учора, тобто «природному» [14].

Ідея, з'єднана з абсолютною нетерпимістю до певних поглядів на суть проблеми, стає вирішальним фактором у застосуванні насильства. Будь-яка ідея, яка доведена до фанатизму – соціально небезпечна, і, як правило, породжує конфлікт. Гострота конфлікту і його виходу визначається ставленням до існуючих норм і правил.

В традиційному розумінні нігілізм (лат. nihil – ніщо) – це абсолютне заперечення, не пов'язане з жодними позитивними ідеалами.

Вперше застосований Ф. Якобі, цей термін поширення одержав в романі І.С. Тургенєва «Батьки і діти». Радянська наука виправдовувала реакційний нігілізм, як законне негативне ставлення до реакційних суспільних порядків, що стало виправданням терору стосовно певних прошарків населення, релігій та культур. В остаточному підсумку це стало виправданням фізичної ліквідації величезної кількості людей. Ф. Ніцше вважав: «усе те, що зазвичай визнається цінним, насправді не має нічого спільного зі справжньою цінністю» [15]. Звичайна мораль, якою б розвиненою вона не була, завжди існує в певних рамках, протилежні сторони якої складають уявлення про добро і зло. Їхніми межами вичерпуються усі форми моралі. Ступінь зневаги до пануючого порядку в суспільстві в остаточному підсумку визначає ступінь реакційності наслідків соціального конфлікту, отже необхідною умовою теророгенності є крайня форма нігілізму стосовно норм як законних засобів досягнення цілей (правовий нігілізм), що виражається як в соціальному цинізмі (усі засоби гарні для досягнення цілі), так і в екстремізмі (краще насильницькі засоби як найбільш ефективні).

Очевидно, що жертвою терору або тероризму є суспільство в цілому. Можливість переростання соціального конфлікту в насильство визначається спроможністю суспільства перешкодити цьому. Одним з проявів інстинкту колективного захисту є спроможність протидії тероризму. У комплексному вивченні проблеми тероризму особливе значення має фактор жертви, тобто характеристика стану захисних механізмів, так би мовити імунітету соціальної системи.

Будь-яка соціальна система характеризується певним ступенем віктимності, що визначає її підвищену ймовірність за певних умов стати жертвою в тому числі і терористичного акту. Розрізняють «винну» і «невинну» соціальну віктимність. «Винна» соціальна віктимність передбачає такий стан суспільства як потенційної жертви, при яко-

му негативні дії окремих його елементів або соціальних інститутів провокують зростання терористичної активності. Насамперед, це відноситься до системи державної влади і управління, наявності та стану соціальних інститутів, їхньої готовності і спроможності запобігти проявам тероризму, їх ставлення до тероризму взагалі тощо.

«Невинна» соціальна віктимність припускає наявність теророгенних факторів, які не залежать від внутрішнього устрою суспільства, наприклад, географічно близьке розташування до осередків локальних конфліктів, наявність тероронебезпечних об'єктів тощо. В цілому, теророгенність соціальної системи визначається її спроможністю перешкодити її перетворенню у жертву.

Рушійною силою детермінації тероризму є його причини й умови. Причина у вузькому розумінні слова – це активний фактор, котрий містить в собі реальну можливість тероризму як наслідку соціального конфлікту. Умова – відносно пасивний фактор, який визначає розвиток причинних зв'язків, сприяє появі та розвитку тероризму, але не викликає безпосередньо тероризм як наслідок. Умови відіграють роль каталізатору: без необхідних умов неможливі наслідки. Тероризм, як різновид злочинної діяльності, детермінується певною кількістю факторів, значення яких різне. На наш погляд, дослідження умов формування теророгенності соціальних систем потребує задіяння соціологічних теорій, в межах яких основні причини тероризму вбачаються в умовах життя суспільства.

Таким чином, високий ступінь маргінальності, високий рівень соціальної стратифікації (соціальної мобільності) разом з ідейністю, доведеною до фанатизму, крайніми формами нігілізму, а також високий ступінь соціальної віктимності виступають необхідними умовами тероризму як соціального явища міжнародного характеру.

Як зазначено в Концепції боротьби з тероризмом, схваленій Указом Президента України від 25.04.2013 р. № 230/2013 «метою

цієї Концепції є забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом шляхом розроблення і впровадження комплексу заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що можуть призвести до проявів тероризму» [16]. В зазначеній Концепції відсутній перелік конкретних заходів, безпосередньо спрямованих на обмеження, нейтралізацію та усунення дії причин і умов тероризму, а лише вказано в загальному плані, що «запобігання терористичній діяльності має здійснюватися шляхом, зокрема, вжиття заходів організаційного, правового, адміністративного, режимного та технічного характеру, спрямованих на усунення чинників, що сприяють виникненню тероризму, та його проявів» [16].

Хоч в преамбулі Закону України «Про боротьбу з тероризмом» зазначено, що окрім захисту особи, держави і суспільства, він прийнятий з метою виявлення та усунення причин і умов, які його породжують, за великим рахунком, цей закон мав би називатися по іншому – «Про боротьбу з актами тероризму», оскільки в ньому відсутні норми, безпосередньо спрямовані на обмеження, нейтралізацію та усунення дії причин і умов цього явища. Слід відзначити, що питання про сутнісні причини цього явища так і не знайшло свого однозначного і остаточного вирішення на національному і міжнародному рівні не в останню чергу і через відсутність в міжнародному праві універсального визначення поняття «тероризм».

Як свідчить аналіз норм Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638–IV, у ньому відсутні норми, безпосередньо присвячені обмеженню, нейтралізації чи усуненню дії причин і умов тероризму, але існують окремі норми, які можуть носити профілактичний характер. У той же час, визнаючи міжнародний характер тероризму, суттєвий вплив на причини і умови тероризму мають і норми міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Политология / под ред. А. А. Радугина. – М. : Центр, 1999. – 222 с.
2. Петрищев В. Е. Заметки о терроризме / В. Е. Петрищев. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 288 с.
3. Долгова А. И. Конкретизация понятия терроризма в криминологических и правовых целях / А. И. Долгова // Уголовное право. – 2003. – № 2. – С. 100–103.
4. Ліпкан В. А. Глобальний тероризм в управлінні сучасною цивілізацією / В. А. Ліпкан // Тероризм і національна безпека України : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 11.04.2002 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – С. 118–127.
5. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : Прогресс, 2005. – 533 с.
6. Robert E. Park. Race and Culture. – Glencoe Ill: The Free Press, 1950. – 492 p.
7. Зелинский А. Ф. Криминальная психология / А. Ф. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – 236 с.
8. Brikson E. N. Identity. Youth and Crisis / E. N. Brikson. – N.Y., 1968. – 159 p.
9. Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. М. Антонян. – М., 1998, – 302 с.
10. Курганов С. И. Социология для юристов / С. И. Курганов, А. И. Кравченко. – М., 1999. – 255 с.
11. Антипенко В. Ф. Тероризм: криминологічна та кримінально-правова характеристика / В. Ф. Антипенко. – К. : НБУВ, 1999. – 61 с.
12. Явчуновская Р. Лицо современного терроризма / Р. Явчуновская // Безопасность Евразии. – 2005. – № 3. – С. 490–496.
13. Сацков Н. Я. Разрушающая и создающая роль идеи / Н. Я. Сацков. – К, 1995. – 902 с.
14. Дугин А. Г. Конспирология / А. Г. Дугин. – М., 1993. – 130 с.
15. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла;

к генеалогии морали / Ф. Ницше ; под. ред. А. Николаева, Е. Воронцова, В. Вейнштока. – Мн. : Беларусь, 1992. – 335 с.
 16. Концепція боротьби з тероризмом /

схвалена Указом Президента України : від 25.04.2013 р., № 230/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/230/2013>.

Рижов І. М. Умови формування теророгенності соціальних систем та законодавство України / І. М. Рижов, В. Н. Кубальський // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 480–486 [Електронний ресурс].

Розглянуто умови формування теророгенності соціальних систем. Показано, що високий ступінь маргінальності, високий рівень соціальної стратифікації (соціальної мобільності) разом з ідейністю, доведеною до фанатизму, крайніми формами нігілізму, а також високий ступінь соціальної віктимності виступає необхідними умовами тероризму. Зроблено висновок про необхідність доповнення антитерористичного законодавства України нормами, безпосередньо присвяченим обмеженню, нейтралізації та усуненню дії причин і умов тероризму як соціального явища міжнародного характеру.

Рыжов И.Н., Кубальский В.Н. Условия формирования терророгенности социальных систем и законодательство Украины

Рассмотрены условия формирования терророгенности социальных систем. Показано, что высокая степень маргинальности, высокий уровень социальной стратификации (социальной мобильности) вместе с фанатичной идейностью, крайними формами нигилизма, а также высокая степень социальной виictimности выступают необходимыми условиями терроризма. Сделан вывод о необходимости дополнения антитеррористического законодательства Украины нормами, непосредственно посвященным ограничению, нейтрализации и устранению действия причин и условий терроризма как социального явления международного характера.

Ryzhov I.M., Kubalskiy V.N. The Terms for the Formation of Creating Terror of Social Systems and Ukrainian Legislative

In the article the terms for the forming of creating terror of social systems are examined. High degree of marginality, high level of social stratification (to social mobility) together with fanatic ideological content, extreme forms of nihilism, and also high degree of social victimization come forward the necessary terms of terrorism is made. The conclusion is done about the necessity of addition of counterterrorist legislation of Ukraine by norms, directly devoted limitation, neutralization and removal of action of reasons and terms of terrorism as the social phenomenon of international character.